

УКРАЇНЦІ НИЖНЬОГО ПОВОЛЖЯ: ГОВІРКА ЯК ЗАСІБ ЗБЕРЕЖЕННЯ САМОІДЕНТИФІКАЦІЇ

Об'єктом дослідження є українські говори Волгоградської області РФ. Аналізуючи українські прислів'я, приказки, топоніми, етнонімічні назви, автор доходить висновку, що острівні говірки українців на півночі Волгоградської області в умовах багатовікової етнолінгвістичної ізоляваності від материнської території зберегли в собі значну кількість фонетичних, морфологічних та лексичних компонентів, що дозволяє ідентифікувати їх саме як українські, а також звертає увагу на швидкі асимілятивні процеси, що в майбутньому може призвести до втрати мовної самобутності українців цього регіону.

Ключові слова: східна українська діаспора, говірка, етнокультурна ідентифікація.

Объектом исследования являются украинские говоры Волгоградской области РФ. Анализируя украинские пословицы, поговорки, топонимы, этнонимические названия, автор делает вывод, что островные говоры украинцев на севере Волгоградской области в условиях многовековой этнолингвистической изолированности от материнской территории сохранили в себе значительное количество фонетических, морфологических и лексических компонентов, что позволяет идентифицировать их именно как украинские, а также обращает внимание на быстрые ассимилятивные процессы, что в будущем может привести к потере языковой самобытности украинцев этого региона.

Ключевые слова: восточная украинская диаспора, говор, этнокультурная идентификация.

The research's object is the Ukrainian dialects spoken in Volgograd Region of the Russian Federation. Analyzing the Ukrainian proverbs, bywords, toponymical and ethnonymical names, the author concludes that under the conditions of centuries-old ethnolinguistic isolation from the mother country, the insular dialects of the northern Volgograd Region Ukrainians have preserved a considerable number of phonetic, morphological and lexical components what permits recognizing them as the Ukrainian ones proper, as well as pays attention to quickness of assimilative processes that can lead hereafter to the loss of linguistic originality of that region's Ukrainians.

Keywords: eastern Ukrainian diaspora, dialect, ethnocultural identification.

Об'єктом дослідження є українські говори Волгоградської області Російської Федерації, де існує близько 100 населених пунктів переважно з українським населенням, перші з яких виникли наприкінці XVII – на початку XVIII ст. у результаті самовільних та організованих переселень українців у Нижнє Поволжя. На жаль, мова етнічних українців, що мешкають уже більше трьох сторіч у межиріччі Волги та Дону, як і історія української колонізації степових північних районів Волгоградської області, є недостатньо вивченою. Автор статті спирається на мовознавчі дослідження А. Дульзона, О. Север'янової, В. Супруна, В. Теркулова, а також на матеріали власних польових розвідок (1996–2010), метою яких було дослідження традиційної культури та побуту «своєрідного українського етнічного острова

на півночі теперішньої Волгоградської області» [7].

Перші ініційовані державою експедиційні дослідження особливостей нижньоволзьких українських говірок були проведені у 20-х роках ХХ ст. московським філологом, відомим радянським мовознавцем, засновником школи вивчення мов народів Сибіру, дослідником говірок Республіки Німців Поволжя (яка частково входила до сучасної Волгоградської області), уродженцем Саратовської губернії А. Дульзоном («К характеристике украинских говоров Республики Немцев Поволжья» (1927). В основі цієї праці – діалектні тексти, записані в селах Колишкіне, Курнаївка, Савинка, Салтово, Харківка тощо і здійснені безпосередньо дослідником або під його керівництвом). Учений зробив спробу описати системи консонантизму та вокалізму, зафіксував

деякі особливості діалектної морфології. Зокрема, він відмічав, що в українських селах відбувається перехід $o > i$, на місці російського *ро, ре* вживають *ри* (*гриміти*), наприкінці слова зберігається м'який звук *р* (*чоботарь*), шиплячі звуки – тверді, *в* і тверде *л* переходять у губне *в* / *у* (*удова, вмер, вовк*), використовується м'який звук *ц* (*отець*), перед йотованими голосними після губних може бути протетичне *н* або *й* (*мясо, м'ясо*), регулярно зустрічається друга палаталізація (на *дорозі, у кожусі*). У говорах використовується оклична форма (*сину, жінко, мамо, діду*), давальний відмінок іменників другої відміни має флексію *-ові* / *-еві* (*синові, коневі, братові, ковалеві*), дієслова третьої особи теперішнього часу однини мають закінчення *-е* / *-є* або нульове (*несе, знає* / *зна, співає* / *співа*). А. Дульзон також відзначав, що на той час в українських говірках мало відчувався вплив російської мови, тому дійшов висновку, що мова мешканців українських сіл Нижнього Поволжя належить до південно-східного діалекту української мови, а також наголошував, що для продовження масштабного вивчення мови українців Нижнього Поволжя та «вирішення питання про класифікацію цих говорів та ступеню впливу російської мови необхідні точні записи на місцях особами зі спеціальною науковою підготовкою» [2, с. 35].

В історіографії мовознавчих досліджень українців нижньоволзького регіону значне місце займає вивчення діалекту білінгвів – українців Волгоградської області послідовниці А. Дульзона, волгоградського філолога О. Север'янової («Заселение Нижнего Поволжья украинцами» (1974), «Некоторые особенности интерференции при украинско-русском билингвизме на диалектном уровне» (1977), «Украинцы в Нижнем Поволжье» (1991) та ін. [3]). Основним регіоном вивчення особливостей українських говірок були визначені північні райони Волгоградської області – Руднянський та Жирновський: за твердженням дослідниці, «саме тут компактно розташовані найдавніші багаточисельні українські поселення, а також відбувалися найпізніші – кінця XIX ст. – масові дозаселення» [3, с. 4]. О. Север'янова наголошувала на тому, що українські говори Нижнього Поволжя представляють собою єдину систему, тому що в зазначену

місцевість переселялися переважно носії дуже близьких подніпровських і слобожанських говорів південно-східного діалекту української мови; інтенсивні мікроміграції українців за останні 100 років, підвищення культурного рівня й комунікабельності населення, а також постійний посилений вплив російської літературної мови призвели до того, що в сучасних говорах на цьому етапі їх існування не є обґрунтованим виділення чітко протиставлених груп. Залишки минулих відмінностей, – наголошувала дослідниця, – зберігаються не стільки в мові, скільки в пам'яті представників найстаршого покоління. Однак у деяких селах зазначеного регіону під час експедиційних досліджень було зафіксовано часткове збереження деяких вузьколокальних діалектних особливостей [3, с. 4].

У ході досліджень О. Север'янова дійшла висновку, що у 80-х роках ХХ ст. українці Нижнього Поволжя зберегли притаманні їм риси в побуті та мовленні, і наголошувала на тому, що нащадки українських переселенців до цього часу активно використовують у побутовому спілкуванні український діалект, спеціальне вивчення якого не дозволяє говорити ні про «переплавку» українських говірок з сусідніми російськими у щось третє, ні про повну їх асиміляцію російськими. Однак, досліджуючи процеси взаємодії українських діалектів півночі Волгоградської області з оточуючими їх російськими говірками, О. Север'янова відмічала, що найбільша інтерференція в українській мові Нижнього Поволжя (тобто відхилення від норми, викликане впливом іншої мови) спостерігається на лексичному рівні, що проявляється в існуванні російських паралелей для усіх українських лексем, у швидкому розповсюдженні та активному використанні цих паралелей в українській мові, що витісняє українські лексеми в пасивний словниковий запас і призводить до значного скорочення українського лексичного пласта говорів. Лексична інтерференція посилюється з розвитком білінгвізму, впливає на морфологію, а зміни цих обох рівнів призводять до значної перебудови фонетичної системи говорів [3, с. 13–14].

Незважаючи на певні фонетичні, морфологічні та лексичні зміни під впливом іншомовного оточення, у північному

діалектному острові, що досліджувався О. Север'яною наприкінці 1970-х років, і сьогодні продовжується функціонування українських фольклорних текстів, виникають нові зразки народної творчості. Отже, можемо стверджувати, що мова (говірка, балачка) для українців півночі Волгоградської області була й залишається одним з основних складників етнокультурної ідентичності, свідченням чого є збереження та активне використання донині значної кількості українських прислів'їв, приповідок, крилатих зворотів у їхньому лексиконі. Наприклад, діалектологічною експедицією Волгоградського педуніверситету на чолі з В. Супруном (початок 2000-х років) у Ніколаївському районі були записані такі дитячі віршики: *Котилося яблучко, як цебер, як цебер, / Хто впіймає яблуко – піонер, піонер. / Піонери молодці, всі червоні комірці. / А між ними Гриць і Хведь, хто не знає – вийди геть. / Бобик, Бобик, де ти був: я гукав, а ти не чув, / а корови та бички всі поїли бурячки [7].*

Прислів'я та приказки є узагальненою пам'яттю народу, висновками з життєвого досвіду, який дає право формулювати погляди на етику, мораль, історію. Загалом прислів'я та приказки становлять своєрідний звід правил, якими людина має керуватися у повсякденному житті. Вони зрідка тільки констатують якийсь факт, швидше рекомендують чи застерігають, схвалюють або засуджують, – тобто виховують. За ними стоїть авторитет покоління, високе естетичне чуття й гострий розум. В умовах багатовікової віддаленості від материнської території збереження й активне використання у повсякденному спілкуванні цієї складової усної народної творчості для українців Нижнього Поволжя є не тільки свідченням шанобливого ставлення до культурних надбань пращурів, але й засобом етнокультурної ідентифікації в іншомовному, хоча й спорідненому, середовищі. Надамо приклади, записані нами в українських селах Ільмень, Рудня, Осички, Терсинка, Козлівка, Лемешкино Руднянського району, Білі Пруди Данилівського району Волгоградської області. Наприклад, вираз найбільшого незадоволення, культурне уникання використання ідіоматичної лексики – *«Тьма тобі в пику!»* Дитячий віршик: *Як іду я по дорозі, та ще й опів-*

ночі, / на дорозі сидить гуска – вилупила очі. / Я на неї: Гиля, гиля! – Вона й полетіла... / Як у мене не ця палка – вона б мене ззіла!».

Серед записаних нами прислів'їв та приказок (близько 200) значна кількість зберігає зв'язок із трудовим сільськогосподарським календарем, що в минулому був в основі всіх сфер життя українського селянства:

Дощ не тоді іде, коли просять, а тоді, коли косять.

Не проси дощу, проси врожаю.

Прийде Пречиста – без мух буде чисто!

Винуватий не той, хто під возом лежить, а хто за биками ходить.

Ти в стороні, а я в бороні.

Оба цоба! (про однакових людей: «Та що з їх взять: вони оба цоба!») – як негативна оцінка, рідше – похвала. Поговірка має походження від команд, якими користувалися, коли у ярмо впрягали двох волів: один віл виконував команду «цоб», другий – «цобе» (наліво, направо). Воли звалили до певних команд, і, якщо в ярмо впрягалися воли, що звикли до однієї команди «цоб», керувати ними було важко). Вагоме місце серед нижньоволзьких українських крилатих висловів займають прислів'я та приповідки про сімейне життя:

Кожна хата своїм ликом напхата.

Де лад – там і клад.

Мали діти – мале й лихо, побільшають і погіршають.

Мали діти груди сосуть, а великі – серце!

Великому куску і рот радується.

Невістка – чужа кістка!

Умна жона, коли бочка пшона. (Умна жінка, коли в бочці пшінка.)

Як і в материнській Україні, у прислів'ях та приказках нижньоволзьких українців зберігається певна життєва філософія:

Бог – не теля, баче й відтіля!

Вільному – воля, а бідному – рай.

Не шукай біду, вона сама тебе найде!

Стид – не дим: очі не виїсть.

Гуртом і батька гарно бити!

Який ішов, таку й найшов.

Природне відчуття гумору, притаманне українському народу, демонструють гумористичні та саркастичні фразеологізми півночі Волгоградської області:

Голодній кумі одно на умі.

Їж, кума, млинці, їж! – Та я вже і так три з'їла. – Ні, кума, чотири!

Як би так хотілось робить, як не робить!

Приходь до мене, кума, коли мене дома нема.

Додамо також, що мова переселенців з Центральної та Слобідської України мала значний вплив на формування ономастичного простору Волгоградської області: на її теренах і сьогодні побутує велика кількість макро- й мікротопонімів, гідронімів, макро- й мікроетнонімів, антропонімів української етіології. У нову місцевість українці переносили топоніміку своєї Батьківщини, яка, за визначенням дослідника мови діаспори Б. Ажнюка, має визначальний вплив на ідентичність особи і цілої спільноти, що зумовлено самою природою цієї лінгвістичної категорії – ономастикон має особливу стійкість до процесів етнокультурної асиміляції: навіть після того, як мова виходить з активного ужитку, географічні та особові назви здатні функціонувати як національні символи протягом тривалого часу [1, с. 244]. Селища *Київка* (Єланський район), *Новокиївка* (Новоанінський район), хутори *Київський* (Данилівський район), *Полтавський* (Новоанінський район), селища *Стара й Нова Полтавка* (Старополтавський район), село *Харківка* (Старополтавський район), один з кутів с. Олійникове (Данилівський район) – *Харківка*; села *Мала й Велика Чернігівка* (Новоніколаївський район), село *Києво-Полтавське* (Старополтавський район) – ці назви коментарів не потребують. Заволзьке с. *Савинка* отримало свою назву від однойменного поселення у Харківській губернії; за назвою селища, що неподалік Києва, отримав свою назву хутір *Фастів* в Іловлінському районі. Назви хутора *Черкаський* й озера *Черкаського* (Урюпинський район) етимологічно є пов'язаними з етнонімом «черкаси», який до кінця XVII ст. використовувався в офіційних документах, а також у літературі в значенні «українці Подніпров'я». Значна кількість топонімів Волгоградської області походить від неофіційного макроекзоетнону «*хохол, хохли*»: наприкінці XVIII ст. біля Царицина на землі поміщика Бекетова українці заснували с. *Хохлівка* (Бекетовка), у Серафимовичеському районі є хутір *Хох-*

лачев, один з крайків селища Рудня, де мешкало українське населення, має назву *Хохляча Бундєвка* [5]. Етнічні особливості мови українців Нижнього Поволжя яскраво проявляються в такій складовій ономастикону, як антропоніміка (власні імена, прізвища, різноманітні прізвиська української етіології, що донині активно побутують у середовищі волгоградських українців [4]).

Досліджуючи стан збереження українських говірок Волгоградської області, не можна оминати проблему швидкої мовної асиміляції етнічних українців Нижнього Поволжя. Важливу роль у відносно прискореному процесі асиміляції відіграють історико-культурні чинники: асиміляція в середовищі української національної меншини нижньоволзького регіону провокується і багато в чому спрощується споконвічною мовною і культурною близькістю українців і росіян. Без сумніву, рівень збереження національної ідентичності безпосередньо є пов'язаним зі збереженням мови своєї національності. За даними Всеросійського перепису населення 2002 року, тільки 47 % українців Волгоградської області вважали рідною мовою українську [5, с. 299]. О. Север'янова наголошує: українці в межиріччі Волги та Дону стали двомовними – знали раніше тільки свій діалект, з часом опановували російську мову, причому засвоювали не російський діалект найближчого оточення, а вже нівельовану мову великих центрів, так званий загальноросійський варіант мови. На жаль, за свідченням дослідника, простір використання українського діалекту весь час зменшується, на сьогодні ним послуговуються здебільшого в побутовому спілкуванні [3, с. 14]. Додамо також, що зі зміною поколінь і в результаті міжетнічних шлюбів українська мова перестає вживатися і в сімейному спілкуванні, існує стійка тенденція мовної русифікації. Носіями українських говірок сьогодні залишаються здебільшого люди старшого віку, переважна ж більшість дітей мови не знає й не може вивчити, оскільки в умовах відсутності системи освіти рідною мовою єдиним осередком української мови залишається сім'я.

За свідченням сучасного філолога-україніста В. Супруна [7], у південних районах Волгоградської області процеси деукраїнізації призвели до змішання ро-

сійських і українських говорів, що дозволило професору Л. Орлову виділити групу аксайських говорів у складі російських діалектів області. Самі мешканці цих місць називають себе «*помішанцями*» (від укр. «помішатися»). На жаль, слід відзначити як негативну тенденцію те, що українське населення Волгоградської області, яке не має змоги задовольняти свої потреби в засобах масової інформації та отриманні загальної освіти рідною мовою, в умовах повної відсутності українського радіо й телебачення, українських бібліотек, сьогодні сприймає рідну мову як явище статусно нижчого гатунку, ніж сусідні російські говірки й російська літературна мова. На цьому наголошує В. Супрун, який підкреслює, що «побутує самоназва “хохли” (зазвичай з “аканням”: *хахли*)... іноді як протиставлення населенню України. Це слово проникає в неофіційну топонімію: оточуюче населення називає українське село Сидори Хохляндія, Хохли». (З архіву автора статті: «*Да хто ми – хохли, перевертні...*».) Однак є й розуміння єдності українського народу і мови: «*А язык, дѣтка, шо тут, шо український, сходиться. Тіке український – він круче*» [7]. З архіву автора: «*А ти мене хоч розумієш? Бо ви ж у Києві вродє нашому балакаєте, а вродє й трохи не так...*».

Отже, наголошує В. Супрун, крім асимілятивних процесів серед мешканців регіону, що компактно проживають у колишніх українських селах, спостерігається своєрідний процес виділення особливої етнографічної групи (хохли) у середовищі російського народу. Ці люди вважають себе росіянами, відрізняють себе від українців, що мешкають на материнській території, але в побуті користуються українським діалектом, зберігають елементи української культури (пісні, обряди, фольклор), розуміють зв'язок свого походження з українським народом [6, с. 124]. Наприклад, як зазначає В. Теркулов, у с. Мачуха, що виникло в XVII ст., мешканці й сьогодні розмовляють українською. Більше того, там ще залишилися пасивні білінгви (зазвичай у людей старшого віку) – вони розуміють російську мову, але розмовляють діалектною українською з яскраво вираженими рисами полтавського діалекту (це саме спостерігаємо в селах Ільмень, Осички

Руднянського району: навіть існує самоназва «*полтавці*»), проте літературною мовою майже не розмовляють [8].

Отже, для українців Нижнього Поволжя мова була й залишається одним з основних складників етнокультурної ідентичності. На жаль, вивчення анклавних говорів українців Волгоградської області, відроджене на початку 2000-х років групою українських (В. Теркулов) та російських (Н. Тупікова, В. Супрун) учених, за браком коштів не було доведено до логічного завершення. На превеликий жаль, сьогодні не існує жодної мапи українських говорів Росії, проте її опрацювання має стати одним з першочергових завдань сучасної україністики. Хоча українські та російські філологи, що досліджували українські говори Волгоградської області на початку 2000-х років, дійшли висновку, що «адаптаційні процеси, етнокультурна ситуація й міжнаціональна толерантність не перешкоджають збереженню етнолінгвістичної специфіки мовної поведінки інформантів, самоідентифікації мовної особистості в етнічному плані» [9, с. 195], зауважимо, що під впливом як об'єктивних (міграції сільського населення, вплив засобів масової інформації і т. ін.), так і суб'єктивних (прагнення селян влитися в міське середовище) факторів сьогодні відбувається нівелювання говорів, що в майбутньому може привести до втрати їх самобутності. Острівні (анклавні) говірки українців півночі Волгоградської області, що в умовах кількасотлітньої етнолінгвістичної ізоляваності від материнської території зберегли у собі значну кількість фонетичних, морфологічних та лексичних компонентів, що дозволяє ідентифікувати їх як українські, заслуговують на подальше наукове дослідження в рамках загальнонаціональної програми з відповідною фінансовою підтримкою.

Література

1. *Ажнюк Б. М.* Мовна єдність нації: діаспора й Україна. – К., 1999. – 295 с.
2. *Дульзон А. К.* Характеристике украинских говорів Республики Немцев Поволжья / А. К. Дульзон. – Покровск : Центр. бюро научн. изучения диалектов АССР НП, 1927. – 36 с. – (Отчёты и статьи ЦБНИД, вып. 1).
3. *Северьянова А. А.* Некоторые особенности интерференции при украинско-русском

билингвизме на диалектном уровне / А. А. Северьянова : автореф. дисс. канд. филол. наук. – Ростов-на-Дону, 1977. – 15 с.

4. *Синельнікова В. В.* Українські антропоніми як складова ономастикону Волгоградської області Російської Федерації: прізвиська та прізвиська / В. В. Синельнікова // Наш український вимір. Міжнар. збірник інформ., освітніх, наукових, метод. статей і матеріалів з України та діаспори. – Чернігів : ЧДПУ ім. Т. Г. Шевченка, 2008. – Чис. 7. – С. 455–465.

5. *Синельнікова В. В.* Формування ономастикону Волгоградської області Російської Федерації під впливом мови українських переселенців: топоніми і гідроніми / В. В. Синельнікова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури: зб. наук. праць. – К., 2007. – Вип. XVIII. – С. 299–306.

6. *Супрун В. И.* Коренное украинское население Поволжья и Подонья: от появления до перехода в статус скрытого меньшинства // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: материалы Междунар. научно-практ. конференции (Москва, 11–12 ноября 2009 г.). – К. ; М. ; Уфа : Изд-во

Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2010. – С. 120–125.

7. *Супрун В. И.* Украинские говоры в России: проблемы их изучения [Электронный ресурс] / В. И. Супрун. – Режим доступа : <http://srcc.seun.ru/ukrvolga/science/govori.html>.

8. *Теркулов В. И.* Украинские говоры России: к проблеме составления диалектологической карты / В. И. Теркулов // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: материалы Междунар. научно-практ. конференции (Москва, 11–12 ноября 2009 г.). – К. ; М. ; Уфа : Изд-во Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2010. – С. 188–190.

9. *Тупикова Н. А., Теркулов В. И., Лукащук А. С.* Особенности речи русских и украинцев на территориях смешанного проживания населения как источник этнолингвистической информации / Н. А. Тупикова и др. // Украинистика в России: история, состояние, тенденции развития: материалы Междунар. научно-практ. конференции (Москва, 11–12 ноября 2009 г.). – К. ; М. ; Уфа : Изд-во Уфимского филиала МГГУ им. М. А. Шолохова, 2010. – С. 193–195.